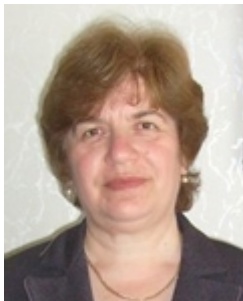

АГРАРНАТА СТАТИСТИКА В БЪЛГАРИЯ

*Поля Ангелова**

Въведение

Аграрната статистика, наричана още земеделска и селскостопанска статистика, през своята над стогодишна история е основен раздел на статистическата наука и практика. Значимостта ѝ се определя не само от респектиращия период на съществуване, но и от важната ѝ роля за управлението на селското стопанство - традиционен отрасъл, неведнъж извеждал страната от стопанска криза и утвърдил позициите на България като селскостопански износител в международния стокообмен.

Този сектор на националната икономика се характеризира със специфични особености, които се отнасят както до стопанските субекти, така и до производствената дейност, осъществявана от тях - голяма численост на земеделските стопанства като статистически единици, пространствена разпръснатост, преплитане на производствения с биологичния процес, зависимост от природо-климатичните фактори и други. Именно тези особености бележат нелекия път на изграждане, развитие и усъвършенстване на аграрната статистика в организационен, нормативен, методологически и изследователски аспект от създаването ѝ до днес.

Целта на настоящата статия е да се анализират закономерностите в състоянието и развитието на аграрната статистика, като се открият както асиметриите, така и общите елементи на нейната организация и методология през различните периоди на социално-икономическото развитие на България¹.

За постигането на целта е направен обстоен преглед и периодизация на статистическите изследвания в селското стопанство, като е проучена богатата библиография за историята и организацията на земеделската статистика, както и за

* Проф. д-р, ръководител на катедра „Математика и статистика“, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов; rangelova@uni-svishtov.bg.

¹ Статията представя основни акценти от монографичното изследване „Аграрната статистика в България - исторически асиметрии и съвременни измерения“. Ангелова, П. Библиотека „Стопански свят“, кн. 121, АИ „Ценов“ - Свищов.

състоянието на аграрния сектор, чието управление тя информационно осигурява. Ретроспективният анализ е основа за сравнение и оценка на съвременната агростатистика, чиято дейност през последните десет години е качествено нов етап в развитието ѝ, съобразен с европейските стандарти.

Идеята за провеждането на това изследване е породена от значимия труд на академик проф. д-р Иван Стефанов „Земеделската статистика в България - методологическа студия”, отпечатана през 1938 г. в Годишника на ВТУ „Д. А. Ценов” - Свищов. В нея с присъщата му задълбоченост и аналитичност акад. И. Стефанов представя организацията и методологията на българската земеделска статистика от създаването ѝ до предвоенния период. Настоящото изследване има за опорни точки при анализа на методологичните особености на съвременните наблюдения именно последователността на изясняване, представена в тази студия. По-нататък в изложението многократно се позовавам на посоченото произведение с убедеността, че неговото значение за историята на българската статистическа теория и практика е неоценимо.

Чрез страниците на списание „Статистика” изказвам благодарност на отдел „Статистика на селското и горското стопанство“ в Националния статистически институт (НСИ) с ръководител Гергина Николова и на отдел „Агростатистика“ в Министерството на земеделието и храните с ръководител Диана Атанасова за осигурения достъп до прилаганите методологически и нормативни документи и полезните консултации, както и на библиотеката на НСИ за оказаната помощ при откриването и проучването на архивните материали.

I. Възникване и развитие на аграрната статистика в България до началото на Втората световна война

Аграрната статистика е една от първите самостоятелно водени статистики у нас². За първи път въпросът за водене на земеделска статистика се поставя през 1894 г., а през следващата година се формира комисия, която обуславя необходимостта от водене на ежегодна земеделска статистика и очертава рамките на нейният обхват - наблюдение на поземлената собственост, посевите и реколтите, занятията и други. Тези намерения поради трудните исторически условия намират реализация едва през 1897 г., когато се организира Първото преброяване на поземлената собственост в България. С княжески Указ № 39 (ДВ, бр. 93 от 3 май 1897 г.) се утвърждава „Правилник за

² В статията „земеделска статистика”, „селскостопанска статистика” и „аграрна статистика” се използват като синоними, тъй като в съдържателен аспект между тях съществува пълно единство. Терминологичните различия съответстват на наложилите се наименования в статистическата наука и практика през изследваните исторически периоди.

събиране на сведения за земеделската статистика”, с който се уреждат правните основания за създаването и развитието на земеделската статистика в България и провеждането на Първото преброяване на поземлената собственост³.

На земеделската статистика и предстоящото преброяване се възлагат големи надежди от тогавашния началник на Статистическото бюро Тодор Иванчев, както и от министъра на финансите и ръководещ дейността на Министерството на търговията и земеделието Иван Евстатиев Гешов. Според тях сведенията за земеделието - производството на храни, средното производство от декар, категориите земи, тяхното състояние по окръзи и околии, ще дадат ясна представа за състоянието на този важен отрасъл и за неговото развитие. Амбициозните задачи, поставени пред това начинание, не са изпълнени изцяло, но слагат началото на една нова област от статистическата практика на страната.

Поземлените реформи след Освобождението и историческата обстановка налагат обективно необходимостта от ежегодна земеделска статистика, която се обособява за нуждите на методологическия анализ в следните самостоятелни статистики: на земеделската поземлена собственост; преброяване на земеделските стопанства; на посевите и реколтата; селскостопанска анкета; горска статистика. Наблюдението на поземлената собственост се оказва трудно осъществимо ежегодно наблюдение. Това определя и обективните предпоставки за провеждането на **Първото преброяване на поземлената собственост в България**, което според въпросника включва наблюдение на стопанствата и обособената в тях земеделска дейност. Преброяването на поземлената собственост е подготвено и извършено в трудни условия по отношение на организацията, тъй като все още не е натрупан опит от сътрудниците на Статистическото бюро, както и в условия на тежки и динамични промени в поземлените отношения. Последвалото през 1908 г. **второ изчерпателно преброяване на земеделската собственост** се базира на натрупания опит, като доуточнява и подобрява организацията на провеждането и обработката на резултатите.

Двете преброявания на земеделската собственост - през 1897 и 1908 г., имат за обект на наблюдението всички земи независимо от техния собственик - частни, общински, църковни, училищни и други, както и независимо от категорията на земята - ниви, ливади, гори и т.н.⁴. **Единица на наблюдението** е отделното **притежание**, което се определя от собствеността върху земята на едно и също лице и местонахождението

³ Вж. Стефанов, И. Земеделската статистика в България. Методологична студия. Годишник на ВТУ „Д. А. Ценов”, Първи юбилеен. Свищов, 1938, с. 14.

⁴ Според Наредбите и упътванията за попълване със сведения на личните карти на засетите и други пространства земя през 1896 - 1897 г. (за първото преброяване). Вж. Стефанов, И. Земеделската статистика в България..., с. 16; Наставления при попълване на картите при описание на земевладенията (за второто преброяване). Вж. Статистика на земеделската собственост през 1908 г. Книга I - 1914, Държавна печатница, С., 1914, с. VIII.

на земята в землището на едно и също населено място. Изборът на единицата на наблюдението се обуславя от обстоятелството, че сведенията за попълване на въпросниците (личните карти) се набират от основните поземлени книги, където по същия начин е формулирано определението на партидите по притежатели. **Признаците**, по които са наблюдавани поземлените притежания при двете наблюдения, са: местоживеене на притежателя, местонамиране на земята, разпределение на земята по категории.

Както първото, така и второто преброяване на поземлената собственост е планирано като изчерпателно наблюдение. Липсата на критичен момент при първото преброяване, ненадеждността на поземлените книги, трудностите при регистрацията на сведенията от общинската администрация, непълнотите в личните карти и т.н. не позволяват да се реализира поставената цел напълно, но получените резултати като основен и единствен източник дават достатъчно основание за по-нататъшните изследвания на състоянието и развитието на селското стопанство преди Втората световна война.

Поземлената собственост е в обхвата на статистическите преброявания на земеделските стопанства, проведени през 1926⁵ и 1934 г.⁶ в рамките на Общото преброяване на населението и сградите. Много фактори затрудняват провеждането на наблюденията - раздробеността на стопанствата и разпокъсаността на земята правят обекта на наблюдението извънредно обширен; липсата на кадастър или някакво друго измерване на земята; неподготвеността на земеделските стопани да дават сведения. Първото и второто преброяване на земеделските стопанства се различават по някои елементи на организацията, но в общи линии имат еднаква методологическа основа⁷.

Земеделското стопанство се определя като съвкупност от елементите на всяка стопанска единица: земя, труд и средства за производство, дори и да са разделени един от друг по време и място. За преброяването през 1934 г. статистиката дава пряко и точно формулирано определение - всяко стопанство, което има общо ръководство, общо счетоводство и се ръководи от едно физическо или юридическо лице.

⁵ Правно основание за провеждането му е Указ № 299 от 27.04.1926 г., според който успоредно с Общото преброяване на населението, сградите и т.н. към 31.12.1926 г. се предвижда и преброяване на земеделските стопанства.

⁶ Правно основание за провеждането му е Указ № 2 от 18.04.1934 г., с който се постановява извършването на общо преброяване на населението, както и на земеделските стопанства.

⁷ Вж. Методологически бележки върху преброяването на земеделските стопанства на 31.XII.1926 година. Преброяване на земеделските стопанства в Царство България на 31 декември 1926 год. Книга I - данни за царството и окръзите. Главна дирекция на статистиката, С., 1935, с. VII; Методологически бележки върху преброяването на земеделските стопанства на 31.XII.1934 година. Преброяване на земеделските стопанства 1934, Книга първа - Частни земеделски стопанства, стопанисвана земя. Главна дирекция на статистиката, С., 1942, с. VII.

Съдържанието на статистическата единица определя **признаците**, чийто подбор е направен така, че освен да са „релевантни в икономическо и социално отношение, трябва и да са поносими”⁸ за едно масово наблюдение, т.е. да не затрудняват земеделските стопани при попълването на въпросниците. Сред основните признаци е стопанисваната земя - собствената, дадената под наем, наетата земя, по площ и категории. Сведенията за земеделското стопанство се регистрират в отделен въпросник - преброителна карта, наречена **Карта „Ж” за земеделско стопанство**.

При обработката на данните от преброяването през 1926 г. **за първи път в Европа се използва репрезентативният метод** за обобщаване на материала от изчерпателното наблюдение⁹. Основните положения при прилагането на репрезентативния метод са:

- Извадката обхваща около една десета от целия материал
- Извадката е случайна, като за основна териториална единица е приета околията
- Там, където стопанствата са малко на брой (в околии или в групите), се обработват данните за всички стопанства
- Границите на допустимата грешка са определени пропорционално на големината на отделните части на съвкупността (отделните страти).

Събирането и разработката на сведенията след приключване на преброяванията са осъществени с големи трудности поради огромния брой анкетни карти (750 613 земеделски стопанства през 1926 г. и 884 869 стопанства през 1934 г.); непълните отговори по отделни въпроси - само малка част от всички карти са били попълнени така, че да не се връщат за поправка или допълване, и т.н. Независимо от всички неточности по организацията, провеждането и обработката на сведенията резултатите от преброяванията служат като основа за опознаване и анализиране на социално-икономическата структура на българското земеделие.

Кризата, която съпътства развитието на земеделието у нас и в Европа през тридесетте години на миналия век, обуславя необходимостта от разширяване на научните изследвания и появата на поредица публикации, посветени на структурата на българското селско стопанство. Българските аграрикономисти, статистици и стопански деятели базират своите изследвания за селското стопанство именно върху данните за земята и поземлената собственост от тези статистически наблюдения. Тук можем да отбележим фундаменталния труд „Стопанска България” на Кирил Г. Попов (1916 г.), сборника статии „Поглед върху социално-икономическата структура на българското

⁸ Стефанов, И. Земеделската статистика..., с. 79.

⁹ Теоретичната обосновка и приложението на репрезентативния метод се изясняват в статията на: Андерсон, О. За репрезентативния метод и неговото приложение при разработката на материала от преброяването на земеделските стопанства на 31.XII.1926 год.”. Месечно списание на Главната дирекция на статистиката, кн. 2 и 3/1929, с. 103.

земеделско стопанство” (издание на Статистическия институт за стопански проучвания през 1936 г.) на Ян. Моллов, Ст. Загоров и П. Егоров, трудовете на Н. Долински (1936 г.), Ст. Чолаков (1936 г.) и други. В предговора към сборника статии „Поглед върху социално-икономическата структура на българското земеделско стопанство” Ян. Моллов определя значението на статистическите сведения за „уясняването на много страни на социалната и организационна структура на земеделското стопанство”¹⁰. В тези трудове можем да открием стремежа на изследователите от началото на ХХ век да утвърдят значението на поземлената собственост и необходимостта от нейното статистическо наблюдение и анализ за социално-икономическия облик на селското стопанство в България в периода до началото на Втората световна война.

Друго голямо статистическо наблюдение е **селскостопанската анкета, проведена през 1934 година**. Необходимостта от нея се обосновава от представителите на икономическата мисъл (Н. Долински, Д. Мишайков, Ян. Моллов и др.), които смятат, че набиранияте сумарни данни от ежегодните наблюдения и преброяванията на земеделските стопанства не осигуряват достатъчна база за анализ на селското стопанство.

Стопанската политика на държавата през този период е слабо активна по отношение на земеделието в сравнение с индустрията, независимо че то осигурява поминък и продоволствие на по-голямата част от населението. Големият брой на земеделските стопанства и разпокъсаността на поземлените участъци затруднява задълбоченото изследване на особеностите на отрасъла, което обяснява и обобщените данни за него. Единственият начин за обхващане в детайли, по различни признаци и разрези и установяване на характерните черти на българското земеделие е набирането на сведения за малко на брой единици по много статистически признаци, т.е. провеждане на неизчерпателно наблюдение. Така през 1933 г. започва подготовката и организацията на **първото в България репрезентативно статистическо наблюдение**. (Разликата с репрезентативната разработка от 1926 г. се състои в това, че тогава наблюдението е изчерпателно, а частично се подбират анкетните карти, подлежащи на обработка). При селскостопанската анкета основният методологически проблем е бил колко и кои земеделски стопанства да бъдат наблюдавани, за да се осигури представителност на сведенията за цялото земеделие¹¹.

Единица на наблюдението е земеделското стопанство, като за анкетата се използва определението, прилагано при преброяването на земеделските стопанства.

¹⁰ Моллов, Ян. Поглед върху социално-икономическата структура на българското земеделско стопанство. Предговор. Трудове на статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, бр. 2 - 3. Печатница „Полиграфия”, 1936, с. 5.

¹¹ Вж. Месечни известия на Главна дирекция на статистиката. Год. XXIII, кн. 8, 1934, с. 398 - 411.

Репрезентативният характер на наблюдението налага дефинирането и на няколко допълнителни единици: всяко отделно село, отделното домакинство без земеделско-стопанска дейност и постоянния наемен работник по време на анкетата.

В програмата на наблюдението е предвидено признаците, по които се наблюдават единиците, да са колкото може повече на брой и с повече определения отколкото при преброяването на земеделските стопанства. Така от използваните няколко въпросника - основен въпросник, общоселски въпросник и допълнителен въпросник, могат да се обобщят седемнадесет групи въпроси: за социално-демографския състав на стопанина и неговото семейство; сведения за наемния труд; за условията, в които се извършва дейността на земеделското стопанство; за стопанисваната земя; за животновъдството; за стопанския инвентар и т.н. Голямото разнообразие на посочените характеристики показва колко е широк обхватът на анкетата и колко сериозни са били намеренията на Главна дирекция на статистиката по отношение на очакваните резултати.

Не по-малко амбициозна е организацията на анкетата, в т.ч. формирането на извадката и подборът на единиците на наблюдение. Анкетирани са 100 села, в които според предходното преброяване през 1926 г. е имало 13 645 земеделски стопанства от общо 668 391. Анкетата обхваща 2.7% от всички селски стопанства, които през 1934 г. вече са 15 265 земеделски стопанства. За 10% от тях, т.е. за 0.27% от общия брой, са проведени пълни бюджетни изследвания.

Извадката е формирана при строго спазване на теоретичните принципи на репрезентативното изучаване - тя е гнездова, гнездата са избраните отделни села; за осигуряване на представителност на данните са избрани контролни признаци, между които съществува корелационна връзка; за постигане на по-голяма еднородност от наблюдението са изключени т.нар. градски (придворни) стопанства; от групите се изключват стопанствата с най-голям и най-малък размер земя (екстремалните значения на признака) и тяхното влияние върху крайните резултати. Формирана по този начин, извадката е представителна на национално ниво, но резултатите нямат такъв характер за отделните административни единици - населени места, околии и окръзи.

Провеждането на анкетата е планирано за периода от 1 до 28 февруари 1934 г. - най-слабо натоварения период с интензивна земеделска работа, което осигурява възможност за по-голяма събираемост на сведенията. В действителност периодът на анкетиране е удължен в някои села до края на март и началото на април. Начинът за регистриране на сведенията е експедиционен, като 190 анкетъори - служители на Главна дирекция на статистиката, Министерството на земеделието и Българската земеделска банка, са извършили на място попълването на въпросниците.

Анализирайки основните елементи на организацията на селскостопанската анкета и отчитайки трудностите по отношение на транспортните и съобщителните средства, можем с удовлетворение да отбележим, че тази организация се доближава във висока степен до провежданите днес структурни анкети на земеделските стопанства. А тяхната методология е изцяло съобразена с европейските стандарти. Това обстоятелство служи още веднъж като пример за високото ниво на организация на земеделската статистика още в първите десетилетия на нейното съществуване.

Основните елементи на организацията на посочените статистически наблюдения в селското стопанство са представени в табл. 1.

1. Организационни елементи на статистическите наблюдения в селското стопанство през периода 1897 - 1946 година

Видове наблюдения	Преброяване на поземлената собственост	Преброяване на земеделските стопанства	Статистика на посевите и реколтите	Селскостопанска анкета	Преброяване на домашните животни
Дата на въвеждането	1897 г.	1926 г.	1897 г.	1934 г.	1892 г.
Начин на събиране на сведения	Преброяване - изчерпателно	Преброяване - изчерпателно	Преброяване а) изчерпателно б) репрезентативно	Репрезентативно наблюдение	Преброяване
Източници на сведения (органи на наблюдение)	Поземлените книги и общинските управления	Земеделски стопани и агент-преброители	Земеделски стопани и агент-преброители	Анкетъори	Собствениците на домашни животни и агент-преброители
Въпросници, с които се събират сведенията	Лични карти за описване на земевладенията	Единичен въпросник	Списъчен въпросник и актове за средното производство	Единичен въпросник	Табличен въпросник
Единица на наблюдението	Отделното притежание на земя	Земеделското стопанство	Обработваната земя от един стопанин и среден добив по култури и населени места	Земеделското стопанство	Отделните видове животни
Периодичност на наблюдението	10 г.	5 - 10 г.	Ежегодно	Еднократно	5 - 10 г.; след 1939 г. - ежегодно
Налични данни	1897 г. и 1908 г.	1926 г. и 1934 г.	1896/97 - 1898/99 г. 1902/03 - 1933/34 г. 1935/36 - 1943/44 г.	1.03.1933 г. - 1.03.1934 г.	1892; 1900; 1905; 1910; 1920; 1926; 1934; 1940; 1941 и т.н.
Най-малки административни единици, за които има данни	Населени места	Населени места	Населени места	Области	Населени места (след 1942 г. - околии)
Вид на публикацията	Специална публикация	Специална публикация	Специална публикация и Годишник	Месечни известия 1934 г. и 1935 г.	Специална публикация
Описание на методологията	В публикацията	В публикацията - за 1926 г. - кн. I, за 1934 г. - кн. I	Публикацията за 1931/32 и Годишника 1932/33 и 1938/39 г.	Месечни известия, год. XXIII, кн. 8.	Общи резултати - 1926 г.

Източник: Списание и известия на Главна дирекция на статистиката, № 2, 1945 г., и изследване на автора.

II. Селскостопанската статистика в условията на централизираната планова икономика в България

В резултат на настъпилите политически и социално-икономически промени дейността на статистическата институция в лицето на Главна дирекция на статистиката е изключително затруднена. Усложнените стопански отношения и започналият процес на коопериране на земята обуславят необходимостта от подобряване, разширяване и задълбочаване на стопанските статистики, като на първо място се посочва „статистиката относно основния ни стопански сектор - земеделското стопанство“¹². Задачите, които се поставят пред селскостопанската статистика, са свързани с разширяване на нейния обхват с включване на периодични наблюдения на земеделската собственост, домашните животни, структурните промени, доходоносните, пазарните и други земеделски дейности.

През 1946 г. се организира **Преброяване на земеделските стопанства и посевите** съгласно Указ № 13 от 27.03.1946 г. (обн. ДВ, бр. 38/11.04.1946 г.). Това е сериозен опит да се установи размерът на общия поземлен фонд на страната по категории земи и форма на собственост. Преброяването е трето по ред (след извършените през 1926 и 1934 г.) и се провежда по подобна програма и организация. Съществено обстоятелство, което го отличава, е, че преброяването от 1946 г. се отделя от общото демографско преброяване и се провежда през месец август едновременно с наблюдението на посевите и реколтите.

Преброяването на земеделските стопанства и посевите е извършено с три въпросника: Статистически сведения за посевите - образец № 2; Статистически сведения за междинните и вторите култури - образец № 3; Карта „Ж“ за земеделските стопанства¹³. Основа за попълването на трите въпросника е списъкът на домакинствата, представен в Образец № 1.

Единица на наблюдението е отделното земеделско стопанство, което има „общо ръководство, общо сметководство и се стопанисва за сметка на едно лице - физическо или юридическо“¹⁴. След установяване на общия размер на земята в стопанството се събират сведения за засетите земи с отделни култури през стопанската 1945 - 1946 година. С третия въпросник Карта „Ж“ се преброяват всички частни и обществени земеделски стопанства, като в обхвата му са включени още земеделският инвентар и машини, превозните средства, домашните животни и кошерите с пчели, както и други елементи на селскостопанското производство. За проверка на сведенията

¹² За българската статистика. Списание и известия на Главната дирекция на статистиката, кн. 1/1945, с. 1 - 3.

¹³ Вж. Преброяване на земеделските стопанства и посевите - 1946. Упътвания за преброителите. Главна дирекция на статистиката, 1946, с. 3.

¹⁴ Пак там, с. 17.

от анкетирането са използвани документални източници за населените места като емлячните регистри¹⁵, книги на овощарите, книги на лозарите и други списъци.

Започналият процес на коопериране на земята налага в обекта на преброяването да се включат и новосъздадените трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС). Те са отделна единица на наблюдение и сведенията за тях се събират със специално отпечатан стопански въпросник. В него се отразяват данни за общото кооперативно стопанство - основен е въпросът за размера и вида на стопанисваната земя, като се посочват 14 групи (категории) земи. Стопанствата на домакинствата, които обработват земя за лични нужди и чиято площ е под 0.5 дка, остават извън обхвата на преброяването.

Разработката на материалите от преброяването е направена без съществена проверка и отстраняване на неточностите. Въз основа на предварителните данни е извършена групировка на земеделските стопанства според размера на стопанисваната земя - общо, в градовете и в селата. За всяка група е установен броят на поземлените участъци и общият размер на площта. Тези данни са единственият източник за структурата на поземлената собственост в България за този период. С изключение на данните в публикацията в „Месечни известия на Главна дирекция на статистиката”, № 1/1947 г., окончателните резултати от това преброяване остават непубликувани в самостоятелно издание.

Следващото десетилетие се характеризира с най-голяма интензивност на структурните промени в селското стопанство, свързани с промяна в собствеността и поземлените отношения. Това оказва силно въздействие върху организацията на всички наблюдения в селското стопанство. Наблюдаваните субекти - ТКЗС, държавни земеделски стопанства (ДЗС) и частни земеделски стопанства, са с различна форма на собственост, производствена организация и социален статус. Поради това начинът на събиране на сведенията е трябвало да се съобразява с особеностите на конкретните единици на наблюдение. Това е един от най-трудните периоди в организационно и методологическо отношение в развитието на селскостопанската ни статистика.

За организиране на ежегодно наблюдение на стопанисваната земя през 1947 г. се въвежда т.нар. „картотека на земеделските стопанства”, чрез която се събират сведения за стопанисваната земя. Източниците за попълване на картотеката са същите както при преброяването от 1946 г. - емляческите регистри и прякото анкетиране (разпит) на земеделските стопани. Наблюдението се е осъществявало през юли и август.

С оглед постигане на по-голяма точност при това наблюдение и отразяване на промените в собствеността върху земята през 1949 г. Главна дирекция на статистиката

¹⁵ Емляк (ост.) - 1. Недвижим имот; 2. Данък върху недвижим имот. В случая данъчните регистри за поземлените имоти.

започва процес на пререгистрация на земята и обновяване на емляческите регистри. Чрез декларациите за притежаваните земеделски имоти от всеки собственик се внасят корекции в поземлените регистри и се съставят специални карти за собствената земя и разпределението ѝ по местонахождение. През 1950 г. заедно с преброяването на посевите и насажденията се въвежда като ежегодно и преброяването на земите в стопанствата. Наред с общите данни за обработваемата земя се набират сведения за мерите, пасищата, горите, пустеещите земи. За първи път през 1952 г. събирането на сведения за размера на земята в ТКЗС и ДЗС е извършено чрез директно измерване на площите, а не чрез анкета. При частните земеделски стопанства директното измерване е приложено частично, като са обхванати 10% от наблюдаваните стопанства.

Специално организирано **пълно преброяване на земите** е осъществено от 1 до 15 юни 1954 г. едновременно с наблюдението на посевите и насажденията. През 1957 г. наблюдението на поземления фонд се прехвърля от Централното статистическо управление на Министерството на земеделието, което в следващите няколко години съставя ежегоден баланс на земята и предоставя обобщени данни на националната статистика.

Вторият по важност подотрасъл на селското стопанство - животновъдството, също се характеризира с трудности по отношение на организацията на наблюденията в условията на коопериране на земята и развитие на новите производствени структури. Преброяванията на животните след войната продължават да се провеждат като редовни от 1946 до 1954 г., и то два пъти годишно - към 1.07. и към 1.01. на следващата година. От 1955 г. наблюдението се извършва веднъж годишно - към 1.01. През 1953 г. се извършва всеобщо пълно преброяване на животните, което си поставя за задача да установи броя, породния и възрастовия състав на животните във всички организационни форми, в които се отглеждат животни. Предвидено е това да стане от специални зоотехнически комисии. Поради широкия обхват и разностранните задачи, както и поради ограничения финансов и човешки ресурс, преброяването не осигурява очакваните резултати. За разлика от пълните преброявания текущата отчетност в животновъдството, осъществявана чрез месечните и тримесечните отчети на ТКЗС и ДЗС, се развива и усъвършенства¹⁶.

Процесът на коопериране на земята, започнал през 1945 г., и форсираната колективизация от 1956 г. включват в ТКЗС около 250 хил. частни земеделски стопанства и към края на 1958 г. почти цялата стопанисвана земя е в кооперативите. През следващите десетилетия развитието на селското стопанство в България се базира на кооперативните земеделски стопанства. Това определя и необходимостта от промяна

¹⁶ Вж. Киранов, П. Селскостопанска статистика. Държавно издателство за селскостопанска литература, С., 1962, с. 251.

в организацията и методологията на аграрната статистика, свързана с обособяването на нови отчетни единици, начините за регистрация на сведенията, източниците на информация и всички останали дейности, гарантиращи навременност, пълнота и достоверност на информацията.

През 1964 г. Централното статистическо управление издава самостоятелна статистическа публикация „Селското стопанство на Народна република България. Статистически сборник”. Тя съдържа данни за развитието и структурата на селското стопанство в България за периода от 1952 до 1963 година. Богатият емпиричен материал дава възможност, както се отбелязва в предговора към изданието, да се проследи за продължителен период преустройството на селското стопанство, развитието и равнището на селскостопанското производство и развитието на материално-техническата база¹⁷. Методологическите бележки към изданието са база за дефиниране на основните понятия, единици и признаци на наблюдение, използвани в следващите години на централизираната планова икономика. В края на 60-те години ЦСУ има изградена стройна организация на селскостопанската статистика, основаваща се на:

- текущата статистическа отчетност на ТКЗС и ДЗС
- ежегодните преброявания на посевите и реколтите
- ежегодните преброявания на селскостопанските животни
- еднократните специално организирани наблюдения при необходимост от специализирана информация за управление на отрасъла.

В началото на 70-те години се създават аграрно-промишлените комплекси (АПК) като основна форма за по-нататъшно развитие на селското стопанство. Като резултат в статистическата практика се появяват нови единици на наблюдение, които обединяват в себе си съществуващите дотогава ТКЗС, ДЗС и машинно-тракторни станции (МТС). Процесът продължава няколко години - период, през който новосъздадените АПК се включват като категории стопанства с различен състав и наименование в статистическите наблюдения. Това създава трудности при анализа на динамичните редове от този период.

За първи път през 1972 г. в Статистическия годишник (с данни за 1971 г.) се формира групата „Други държавни и кооперативни предприятия”, в която са включени „специализирани предприятия на АПК”¹⁸. В методологическите бележки към раздела „Селско стопанство” на Статистическия годишник за 1974 г. (с данни за 1973 г.) се отбелязва, че АПК са включени в групата „Обществени стопанства на самостоятелен

¹⁷ Вж. Селското стопанство на Народна република България. Статистически сборник. ЦСУ, С., 1964, том I., с. III.

¹⁸ Вж. Статистически годишник на Народна република България 1972 [с данни за 1971 година], с. 189.

баланс”, т.е. макар че броят им нараства, все още няма самостоятелно представена категория АПК. Едва през 1976 г. те са представени като отделна организационна форма с основни показатели за характеризиране на дейността им. Междувременно са възникнали и други нови форми - промишлено-аграрни комплекси (ПАК) и научно-производствени обединения (НПО), за които също има събрана информация¹⁹. Процесът на концентрация на земята и производствената дейност в крупни стопански единици, които са на самостоятелен баланс, на практика улеснява набирането на информацията за селското стопанство чрез текущата статистическа отчетност, тъй като броят на отчетните единици в отрасъла - АПК, ПАК, МТС, предприятия за преработка на селскостопански продукти и др., през 1980 г. е малко над 500²⁰.

В създадения през 1977 г. Комитет по единна система за социална информация (КЕССИ) за информационното осигуряване на селскостопанския отрасъл се изгражда информационна база данни - модул „Селско стопанство”. Статистическите данни са необходими за анализ на състоянието и тенденциите в развитието на отрасъла, както и за съставянето на материалните баланси и международни сравнения²¹.

Важен момент от развитието на селскостопанската статистика в този период е завършването на процеса на унифициране на отчетността между предприятията, включени в състава на АПК и ПАК. Въведени са показатели за концентрацията на блоковете и размера на животновъдните ферми. Разширява се наблюдението на прогнозните добиви от различни култури. Разработва се и успешно е приложен текущ месечен отчет за производствените разходи по видове дейности и за цялата продукция.

В края на периода на централизираната планова икономика селскостопанската статистика е добре структурирана в организационно и методологическо отношение система за набиране, обработка и анализ на информацията за селското стопанство. Независимо че броят на отчетните единици е нараснал в сравнение с предходното десетилетие, той осигурява възможност за систематизирано набиране на сведения от редовната (счетоводна и статистическа) отчетност на селскостопанските предприятия.

¹⁹ Вж. Основни показатели, характеризиращи аграрно-промишлените, промишлено-аграрните комплекси и научно-производствените обединения. Раздел IX. Селско стопанство. Статистически годишник на Народна република България 1976 [с данни за 1975 година], с. 228.

²⁰ Вж. Статистически годишник на Народна република България 1982 [с данни за 1981 година], с. 298 - 302.

²¹ Вж. Милушева, Р., Д. Мирчева. Възможности за прилагане на статистико-математически методи за анализ на информацията в модул „Селско стопанство” от банката за данни, която се създава в Комитета по ЕССИ”. Статистика, кн. 6/1979, с. 50.

III. Статистическите наблюдения в селското стопанство в условията на прехода към пазарна икономика в България

Смяната на социално-икономическите и политическите условия в страната след 1990 г. поставиха началото на прехода от държавно регулирана към пазарно ориентирана икономика. Кризата в селското стопанство бе пряко следствие от изменената икономическа среда. През първия етап на продължилата почти 10 години с променлив успех аграрна реформа основен приоритет е възстановяването на частната собственост върху земята и средствата за производство в земеделието. Това е свързано с дълбоки промени в организационната структура на производствените единици в селското стопанство, насочени към създаване и утвърждаване на нови пазарни структури. В края на 2000 г. по данни на НСИ е възстановено правото на собственост на около 5 680 хил. ха, или 99.79% от уточнената за възстановяване земеделска земя.

Изчерпателното наблюдение на селскостопанските производствени структури, обединени в групата „частни земеделски стопанства”, изисква използването на голям финансов и човешки ресурс. През 1993 г. е направен списък на частните земеделски стопанства, който включва над 1.8 млн. стопанства. Динамичните процеси по възстановяването на собствеността върху земеделските земи налага непрекъснато актуализиране на броя и състава на частните земеделски стопанства, което се оказва трудна задача във финансов и организационен аспект.

Информация за земеделските стопанства през следващите години се получава от ежегодните наблюдения на земеделските домакинства: сведения за размера и използването на земята - общо и по категории; засетите площи и площите с трайни насаждения, брой на животните и др., които се екстраполират за целия отрасъл. Това води до понижаване на качеството (надеждност, пълнота, достоверност) на статистическата информация и необходимост от реорганизация на статистическите наблюдения в селското стопанство. Първа стъпка в тази посока е преминаването към извадкови наблюдения.

В резултат на изпълнението на програмата за двустранно сътрудничество в областта на извадковите наблюдения между Националната служба по селскостопанска статистика към Департамента по земеделие на САЩ и НСИ през периода 1992 - 1995 г. са проведени пет извадкови наблюдения на частните земеделски стопанства в България²². Чрез тях се получава актуална информация за размера на стопанисваната земя, за засетите и засадените площи по култури, за селскостопанските животни и други.

²² Стойков, А., М. Димитрова. Извадкови изследвания в селското стопанство на Република България през 1992 - 1995 година. Статистика, кн. 4/1996, с. 55 - 67.

Основният проблем при обхващането на селскостопанските единици през този период е заложен в действащото тогава законодателство, според което частните земеделски стопанства не са длъжни да се регистрират в Единния регистър на стопанските субекти. Само собствениците, които създават сдружения по Закона за кооперациите и Търговския закон, са били задължени да направят тази регистрация. Така от обхвата на текущите статистически наблюдения отпада преобладаващата част от лавинообразно увеличаващия се брой на частните стопанства.

До 1993 г. статистическата информация от държавните стопанства се събира чрез формуляр въз основа на счетоводните записвания, а за частните стопанства - чрез ежегодни изчерпателни наблюдения, които се преустановяват поетапно. През 1993 г. се провежда последното изчерпателно преброяване на засетите площи, трайните насаждения и други земи, а през 1995 г. - последното общо преброяване на селскостопанските животни. През следващите няколко години информацията за растениевъдството и животновъдството в частните стопанства се определя на базата на разчети и експертни оценки в териториалните статистически бюра.

В **растениевъдството** изчерпателно през периода се наблюдават всички статистически единици, които са вписани в Единния регистър на стопанските субекти (по-късно в регистър БУЛСТАТ). Статистическият формуляр се попълва въз основа на счетоводните записвания, като една и съща форма се използва за три наблюдения - за площите и за производството по предварителни и окончателни резултати. Към въпросника се прилага справка за унищожените напълно посеви на основните култури. Наблюдават се около 140 култури.

За частните земеделски стопанства, които не са регистрирани, се използват експертни оценки на ниво регион по същите култури, по които се извършва изчерпателно наблюдение. Дългогодишната статистическа практика за наблюдение на площите и реколтата към 1 юли се запазва и през този период. Счита се, че за географската ширина и климатичните условия това е най-подходящият период за наблюдение. Оценката на земята, обработвана от частните стопанства, се установява, като се агрегират данните от изчерпателно наблюдаваните субекти на ниво район и от общата площ за района се приспадне агрегираната част. Земята, която остава, се разпределя по култури в нерегистрираните частни стопанства.

Технологията на експертните оценки на площите, заети с основни култури в частните стопанства, включва няколко етапа: оценка на метеорологичните условия за съответната стопанска година; ретроспективен анализ на разпределението на площите по култури за продължителен период; синхронизиране на информацията с местните земеделски служби на Министерството на земеделието и други административни институции. След направената оценка на площите за частните стопанства данните се

обединяват с информацията за регистрираните стопанства и така се получава пълната информация за района.

Данните за средния добив и производството се събират по същия начин. На базата на средния добив, получен за регистрираните стопанства, се прави оценка на производството в частните стопанства и се получава цялостна оценка на района. Въз основа да данните за производството от земеделски култури и през този период НСИ продължава да изготвя баланси за над 50 култури, като периодът, за който се съставят, е календарна година. Балансите са разработвани в натурално и стойностно изражение и са предназначени за установяване на brutния вътрешен продукт (след 1993 година). Към края на десетилетието в Министерството на земеделието, горите и аграрната реформа започват да се съставят баланси за реколтна година за пшеницата и слънчогледа като най-важни култури. Те съдържат наличностите в началото и края на периода, производството, вноса, износа, разпределението за семена, за изхранване на населението и животните.

Статистическите наблюдения в **животновъдството** се характеризират с подобни проблеми. Последното изчерпателно преброяване на селскостопанските животни в България към 1 януари 1995 г. обхваща 1 180 хил. частни стопани, които отглеждат животни. Броят на отглежданите животни в тези стопанства също се увеличава (подобно на обработваната земя), като той представлява значителен дял от селскостопанските животни в страната.

Поради нарастващата необходимост от информация за подотрасъла на следващата година към 1 юли 1996 г. се организира извадково наблюдение на животновъдството в частните стопанства. Целта на изследването е да се установи броят на селскостопанските животни по видове животни и основни показатели за полововъзрастовия им състав. Обект на наблюдение са всички видове селскостопански животни, представени чрез 12 групи и 11 подгрупи. В програмата на изследването са поставени задачи за установяването на: движението и възпроизводството на стадата за календарна година - броя на приплодите, закупените и продадените, използваните за месо в стопанството и отпадналите; производството и продажбите в натурално изражение на отделяемата продукция от животновъдството - мляко, вълна, яйца; производството на месо в живо тегло (от продадените за клане и закланите в стопанството).

В извадката са обхванати около 47 хил. частни земеделски стопанства. Наблюдението осигурява представителни данни на ниво район чрез формиране на отделни извадки за всеки район. За всеки район се формират по пет регионални подизвадки, които обхващат от 1 до 3% от стопанствата, отглеждащи съответната категория животни. В тези подизвадки изчерпателно се включват стопанствата, които

отглеждат над определен „праг“ животни - над 20 говеда; над 20 свине; над 50 овце и т.н. Този начин се прилага и в действащата организация на наблюденията в животновъдството, като има различия в праговете (а те са резултат от променената производствено-икономическа среда в аграрния сектор).

Изследването е извършено чрез анкета на място в земеделското стопанство, като анкетираният стопанин попълва всички раздели от анкетната карта, независимо чрез коя подизвадка е избрано стопанството. Анкетната карта съдържа обща част с въпроси за статуса на стопанството и стопанина и специализирана част със седем раздела. Всеки раздел съдържа въпроси за отделна категория животни. В резултат на това изследване са направени актуални групировки на частните земеделските стопанства според вида на отглежданите селскостопански животни. Данните са екстраполирани по начина, приложен при извадковото наблюдение от 1994 година.

До 2000 г. НСИ не организира повече извадкови наблюдения на частните земеделски стопанства. Сведения за животновъдството се набират по аналогичен на прилагания в растениевъдството подход - за регистрираните земеделски стопанства чрез формуляр на базата на счетоводните записвания, а за частните стопанства - чрез разчети и експертни оценки. За изчисляване на брутната продукция от животновъдството в стойностно и натурално изражение НСИ разработва баланси за 21 вида животински продукти и баланси за оборотите на стадата и отглеждането на 11 вида селскостопански животни.

През периода на аграрната реформа НСИ провежда Наблюдение за състоянието на аграрната реформа и възстановяването на собствеността върху горите и земите от горския фонд. Целта на това наблюдение е установяване на състоянието и интензивността на процеса по възстановяване на собствеността на земеделските земи, горите и земите от горския фонд. Изследването се провежда като изчерпателно, ежемесечно към определена дата. В обхвата му са всички поземлени комисии, които по това време организират и провеждат смяната на поземлената собственост. Показателите в статистическия формуляр се уточняват ежемесечно със специалисти в конкретната област, като непрекъснато се обновяват в съответствие с променящата се действителност.

След края на аграрната реформа се налага необходимостта от установяване на настъпилите промени в поземлената собственост, броя и състава на земеделските стопанства, размера и използването на земеделската земя и други. Поради това НСИ започва подготовката за провеждане на пълно преброяване на земеделските стопанства на домакинствата в рамките на Преброяването на населението и жилищния фонд към 1 март 2001 година. Необходимо е да се състави пълен списък на земеделските стопанства, тъй като не е поддържан в актуално състояние. Включването на

преброяването на земеделските стопанства в програмата на преброяването на населението предоставя именно такава възможност. Чрез преброяването на земеделските стопанства на домакинствата може да се установи връзката на всички домакинства в страната с аграрния сектор, както и да се направи демографска и социално-икономическа характеристика на членовете на земеделските стопанства на домакинствата²³.

Окончателните резултати са публикувани в самостоятелно издание и се отнасят за национално равнище, равнище райони на планиране и области. Основните резултати, постигнати от Националния статистически институт с това преброяване, са свързани с актуализиране на списъка на земеделските стопанства на домакинствата, въз основа на който да се формират извадките за бъдещи наблюдения в селското стопанство, както и с информационното осигуряване и подпомагане на подготовката на предстоящото пълно преброяване на земеделските стопанства като етап на европейската интеграция в селското стопанство и статистиката. В началото на 2002 г. НСИ предоставя информацията от преброяването на Министерството на земеделието и горите. Тя е използвана като един от основните информационни източници за разработване на дефиницията за земеделско стопанство съгласно европейските стандарти, както и за определяне на „прага“ за включването на стопанството в селскостопанското преброяване.

IV. Съвременни измерения на аграрната статистика в България

Подготовката на България за членство в Европейския съюз обуслови необходимостта от правна и институционална хармонизация както на аграрния сектор, така и на аграрната статистика. Въвеждането на европейските стандарти доведе до сериозни структурни и методологически промени в информационното осигуряване на статистическите изследвания на селското стопанство и наложи необходимостта от създаване на специализирана информационна система за неговото състояние. Процесът на хармонизация в предприсъединителния период на националната статистическа система, в т.ч. и на аграрната статистика, се основава на Фундаменталните принципи на официалната статистика, одобрени от Статистическата комисия на ООН през 1994 година²⁴. За внедряването им в системата за агростатистическа информация допринасят прилагането на постиженията на статистическата наука, препоръките и пряката помощ

²³ Вж. Николова, Г. Основни резултати от преброяването на земеделските стопанства на домакинствата към 1.03.2001 г. Статистика, кн. 1/2003, с. 37.

²⁴ Стратегия за развитието на статистиката, март 2000; <http://www.nsi.bg>.

на Евростат и други международни статистически организации, както и традициите в развитието на земеделската статистика в България.

Съгласно поетите ангажименти по преговорните Глава 7 „Земеделие“ и Глава 12 „Статистика“ от 1 януари 1999 г. се създава специализирано структурно звено - отдел „Агростатистика“ в Министерството на земеделието, горите и аграрната реформа (МЗГАР). Съгласно Плана за развитието на агростатистиката в България²⁵ основна задача на отдела е да се въведе законодателството на ЕС и практиката на Евростат при производството на земеделска статистическа информация. Планът за развитие е одобрен от Евростат и е в съответствие със Закона за статистиката на ЕС (Правилник на Съвета на Европа от 17.02.1997 година)²⁶.

През 1999 г. е подписано споразумение (Меморандум за разбирателство) между НСИ и МЗГАР за разпределение на дейностите в областта на селскостопанската статистика. През следващите години в рамките на три проекта по ФАР работата е насочена към постепенно въвеждане на законодателството на ЕС в областта на земеделската статистика и изграждане на ефективна система за производство на агростатистическа информация, отговаряща на европейските стандарти.

През 2012 г. въз основа на опита от осъществената дейност и констатираните през годините проблеми при статистическите наблюдения между НСИ и Министерството на земеделието и храните се сключва ново споразумение относно обектите на наблюдение. Те са съобразени с промените в националното законодателство и темите в Статистическия компендиум от 2011 година²⁷.

В компетенциите на отдела по агростатистика са организацията, методологията и провеждането на пълните преброявания на земеделските стопанства и структурните анкети, използването на земята, растениевъдството, животновъдството, системата за земеделска счетоводна информация и други. Националният статистически институт отговаря за разработването, производството и разпространението на статистическа информация в областта на цените и индексите на цените в селското стопанство, пазара на земеделската земя и рентата, икономическите сметки в селското стопанство. Националният статистически институт и отдел „Агростатистика“ осъществяват своята дейност в съответствие с Националната програма за статистически изследвания и

²⁵ План за развитието на агростатистиката в България 1997 - 2002. Методи и документи. С., МЗГАР, № 1, 1999.

²⁶ Council Regulation (EC) No. 322/97 of 17 February 1997 on Community Statistics, Official Journal L 052, 22/02/1997 P. 0001- 0007, available at <http://europa.eu.int>.

²⁷ Statistical requirements compendium 2011. General and regional statistics. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011, p. 181 - 211. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

цитираното споразумение. За всяко изследване се посочват тема, предмет и обхват, начин на провеждане, източници на информация, начини за събиране на сведенията, органите, бюджет на изследването и други.

Изграждането и функционирането на системата за производство на агростатистическа информация в България се реализира чрез осъществяване на няколко статистически изследвания.

1. Определяне на заетостта и използването на територията на страната - анкета БАНСИК (Българска анкета за наблюдение на селскостопанската и икономическа конюнктура)

Проектът БАНСИК се реализира за първи път през периода юли 1997 - декември 1998 г. чрез двустранно сътрудничество с Франция като етап от европейското интегриране в областта на статистиката. Целта на анкетата е да се получава ежегодна достоверна и независима оценка за заетите площи с основни селскостопански култури, както и за неземеделските и неизползваните площи. Основната ориентация на анкетата е към селското стопанство, но тя дава възможност да се установят някои проблеми на околната среда и на териториално-селищното устройство. БАНСИК се утвърждава през следващите години като основен инструмент, базиран върху обективната техника на извадковите анкети, чрез които са получени резултати от 1998 до 2013 г. и надеждни данни за измененията на физическата и функционалната заетост на територията на страната.

Физическата заетост дава отговор на въпроса какво е разположено на съответната площ и е значително по-точно установима. Тя обхваща почти сто групи, в които са включени както земи с площи на селскостопански култури по основни видове, ливади, угари, трайни насаждения, необработваеми земи, така и гори, реки, пътища, строителни терени и други. Функционалната заетост дава информация за какво се използва земята и невинаги може да се определи директно, защото характеризира социално-икономическото измерение на наблюдаваната територия. Тя е представена от три основни групи - първично производство, вторично производство и услуги. Площите със селскостопанско предназначение се отнасят към първата група.

Получените данни осигуряват широки възможности за изработване на таблици и графики за разпределение на различните видове използване на територията, матрици за изменението за даден период и други. Този начин на наблюдение изключва субективността на отговорите при провеждане на интервю със земеделските стопани. БАНСИК отговаря на изискванията на Евростат за териториални извадкови

статистически наблюдения и се предвижда да стане елемент от общата статистическа система на ЕС.

2. Структура на земеделските стопанства

Статистическото изследване на структурата на земеделските стопанства осигурява информация на национално и на по-ниски географски нива за стопанисваните земеделски площи и отглежданите култури, за броя на селскостопанските животни, вложения труд в земеделието, използваната земеделска техника. Това дава възможност да се определи технико-икономическата насоченост и размерът на земеделските стопанства в страната. Информацията е особено необходима за изготвяне на национални и регионални програми, за планиране на дейности за развитие на селските райони, агроекология и други.

Наблюденията на структурата на земеделските стопанства се провеждат по два начина: **пълно селскостопанско преброяване** и междинни **извадкови наблюдения**, които обхващат различен брой стопанства. Периодичността и формата на провеждане на наблюденията се съгласуват между отделните страни. В редица случаи, съобразявайки се с различията, които съществуват между статистическите органи на държавите - членки на ЕС, както и с някои национални и географски особености, се предоставя възможност на отделните страни сами да избират формата на провеждане на изследването - като пълно или като извадково, а понякога и в комбинация²⁸.

В България извадковите анкети за структурата и типологията на земеделските стопанства съгласно европейските стандарти започват през 1999 г. в отговор на изискванията на преговорния процес. За първи път под формата на тест за приложимост структурна анкета се провежда през последното тримесечие на 1999 г. и първото тримесечие на 2000 година. През същата година се осъществява и извадково наблюдение за стопанската 1999 - 2000 г., а през 2002 г. - структурна анкета за стопанската 2000 - 2001 година. Съгласно изискванията на Евростат наблюдението е периодично, в отговор на което отделът по агростатистика провежда структурни анкети през стопанската 2004 - 2005 г., стопанската 2006 - 2007 и 2013 година. Структурните анкети се провеждат чрез използване на териториална извадка на базата на анкета БАНСИК, която осигурява ежегодно актуализирана информация.

Пълните преброявания на земеделските стопанства се извършват в съответствие с плана за развитието на агростатистиката в България съгласно

²⁸ Council Regulation (EEC) No. 571/88 in view of the organization of the Community surveys on the structure of agricultural holdings. OJ L 56/1 02/03/1988.

европейските изисквания. На 1.07.2003 г. в България стартира първото пълно преброяване на земеделските стопанства в страната в съответствие с поетите задължения в процеса на присъединяване към ЕС. Преброяването е подготвено и организирано от отдела по агростатистика в сътрудничество с НСИ. Съгласно Закона за преброяване на земеделските стопанства в Република България през 2003 г. (обн. ДВ, бр. 17 от 21.02.2003 г.) преброяването се извършва с цел установяване на структурата на земеделските стопанства, усъвършенстване на държавното регулиране, осъвременяване на статистическите методи, осигуряване на съвместимост и сравнимост с аграрната статистика на Европейския съюз. След приключване на преброяването и обработката на резултатите бяха установени: броят на земеделските стопанства в страната по области и общини; формата на собственост на стопанисваната земя; основните култури и животни, отглеждани в стопанства; наличието и използването на земеделска техника; работната сила в земеделието и други.

Съгласно изискванията на Регламент (ЕО) № 1166/2008 на Европейския парламент относно изследванията на структурата на земеделските стопанства и земеделските производствени методи всяка държава членка има задължението най-малко на десет години да извършва изследване на земеделските стопанства под формата на пълно преброяване. Така в края на 2009 г. започва подготовка на следващото, второ преброяване на земеделските стопанства. Законът за преброяването на земеделските стопанства (обн. ДВ, бр. 102 от 22.12.2009 г.) определя периода 1.09. - 30.11.2010 г. за време на наблюдението. Преброяването е проведено успешно, събраната информация е обработена и окончателните резултати са публикувани през 2012 година.

Последните две преброявания на земеделските стопанства - през 2003 и 2010 г., са с общо методологическо и организационно ръководство, което обуславя общите черти и характеристики в програмата за провеждане, обхвата, обекта, единиците и признаците на наблюдението. **Единица на наблюдението** е земеделското стопанство, дефинирано като самостоятелна икономическа единица, която произвежда земеделски култури, подчинена е на единно, персонално и независимо управление и други конкретни критерии, уточнени със съответния закон за преброяването.

Основен критерий за включване на дадено стопанство като единица на наблюдение според европейските стандарти е **използваната земеделска площ (ИЗП)**. Това е площта, която се стопанисва от земеделското стопанство, независимо от нейната собственост. Прагът за включване на дадено стопанство като единица на наблюдение в

европейските страни е висок по отношение на използваната земеделска площ - 10 дка, което налага необходимостта от привеждането му в съответствие с нашата икономическа действителност. Съгласно Закона за преброяването през 2003 г. размерът на ИЗП е 5 дка (и 3 дка за обработваемата земя). Същият размер се запазва и през 2010 година.

Основните признаци, по които се наблюдават земеделските стопанства, са: административни и географски данни за земеделските стопанства; данни за управителя на земеделското стопанство; използвана земеделска площ; биологично земеделие; разпределение на площите по култури (над 15 вида); изградена и функционираща напоителна мрежа; селскостопански животни в стопанството; машини и оборудване; изследване на земеделските производствени методи (за преброяването през 2010 г.); работна сила в земеделското стопанство.

Резултатите от пълните преброявания на земеделските стопанства осигуряват богат информационен ресурс, необходим за вземането на ефективни управленски решения. Едновременно с това налице е огромен емпиричен материал, който може да се анализира с помощта на статистико-иконометрични методи за установяване на закономерности и тенденции в развитието на аграрния сектор.

3. Статистически наблюдения в областта на растениевъдството

Статистиката на зърнените и другите растителни култури от обработваемата земя е от основно значение както за отрасловата структура на селското стопанство в страната, така и за управлението на пазарите в Европейската общност. Дейността по набирането на статистическа информация в областта на растениевъдството включва следните ежегодно провеждани статистически изследвания:

- Прогноза на добивите преди прибиране на реколтата
- Производство и добиви от основни земеделски култури
- Производство на зеленчуци
- Производство на плодове
- Производство на грозде и вино
- Производство на цветя.

Основната цел на тези наблюдения е осигуряване на статистически данни за засетите и засадените площи, реколтираните площи през стопанската година, производството и средните добиви от основните земеделски култури, зеленчуци, плодове и грозде. Наблюденията са извадки, под формата на анкета, която се

реализира от лица, наети и обучени от специалистите по агростатистика в областните дирекции „Земеделие“.

Броят на земеделските стопанства, които попадат в извадката, е различен при отделните наблюдения, като се движи между 3 500 и 5 000 единици. Формираната извадка покрива над 50% от площите със зърнени култури и почти 60% от площите с маслодайните култури. Статистическият въпросник се състои от две части - в първата са въпросите за административното състояние на земеделското стопанство като единица на наблюдение. Втората част съдържа въпросите за площите, производството и средните добиви по групи земеделски култури - зърнени, маслодайни, индустриални и фуражни, както и въпроси за проведените агротехнически мероприятия през годината.

4. Статистически наблюдения в животновъдството

Статистическата информация за състоянието на животновъдството се осигурява чрез провеждането на следните ежегодни наблюдения:

- Брой на селскостопанските животни - към 1 ноември и към 1 май
- Птицевъдство - брой на птиците към декември
- Дейност на люпилните.

Изследването на броя на селскостопанските животни включва следните групи: говеда, биволи, овце, кози, свине, птици и продуктите от тях. Наблюдението се осъществява в две форми - изчерпателно и частично, в зависимост от броя на отглежданите животни в стопанството. Стопанствата са разпределени в групи според производствената им специализация - говедовъдни стопанства, овцевъдни стопанства и т.н. За всеки вид домашни животни се разработва вариационно разпределение на стопанствата според броя на отглежданите в тях животни. Извадката е стратифицирана и обхваща около 12 000 животновъдни стопанства. Те са избирани въз основа на списък на земеделските стопанства, изследвани през предходното пълно преброяване или структурна анкета. Изчерпателно са наблюдавани „големите“ животновъдни стопанства, т.е. стопанствата от последната по големина страта: например стопанства с 30 и повече млечни крави, със 100 и повече овце майки и други. Наблюдението на селскостопанските животни се извършва ежегодно от създаването на отдела по агростатистика. От 2004 г. е въведено статистическото изследване на птицевъдството, а от 2005 г. - месечно наблюдение на дейността на люпилните. Извършваните анкети са напълно съобразени с европейските изисквания при отчитане на националните особености в този подотрасъл на селското стопанство.

5. Статистически наблюдения на дейността на предприятията, преработващи продукти с растителен и животински произход

Тези статистически изследвания са насочени към осигуряване на информация за дейността на предприятията, преработващи плодове и зеленчуци, кланиците за производство на бели и червени меса и млекопреработвателните предприятия за производство на млечни продукти. Периодичността им е годишна, като дейността на кланиците за производство на червени меса се отчита от 2001 г., а дейността на кланиците за бели меса - от 2003 г., съгласно категориите, изисквани от нормативната уредба на ЕС в тази област. Наблюдението за дейността на млекопреработвателните предприятия за производство на млечни продукти е въведено през 2001 г., а от следващата 2002 г. се събира и месечна информация. По програма ФАР от 2006 г. се работи по проект „Подобряване на статистиката за месото”, чиято цел е повишаване на качеството на статистическата информация за изготвяне на месечни прогнози за производството на месо.

6. Доходи на земеделските стопанства - Система за земеделска счетоводна информация (Farm Accountancy Data Network - FADN)

Изграждането на Системата за земеделска счетоводна информация (СЗСИ) в България има за цел ежегодно събиране на информация за доходите на земеделските стопанства. СЗСИ като информационна система за финансовото състояние на земеделските стопанства действа в Европейската общност от 1965 г. и е основен инструмент при определяне на Общата селскостопанска политика, както и средство за мониторинг на ефективността на земеделската дейност.

Методологическата подготовка за въвеждане на системата в България започва през 2002 г., като постепенно се разширява обхватът на наблюдаваните стопанства и се достига необходимият административен капацитет за осъществяване на дейностите по набиране, обработка и анализ на данните. Отделът по агростатистика е органът, който изгражда и поддържа функционирането на СЗСИ в съответствие с европейските стандарти. В обхвата на наблюдението са включени само стопанствата с пазарна насоченост. Наблюдението е извадково, като от посочената подсъвкупност се подбират на случаен и доброволен принцип земеделските стопанства според тяхната специализация и икономически размер. За България прагът за включване на земеделското стопанство в полето на наблюдението е 2 000 евро, т.е. всички стопанства със стандартна продукция над този икономически размер. Представителната извадка през 2013 г. включва: 2 239 стопанства, които представляват около 38% от всички

пазарни стопанства, но произвеждат около 99% от стандартната продукция; 96% от ИЗП и 84% от животинските единици. Резултатите от действието на СЗСИ са особено ефективни за стопанствата като индивидуални единици, тъй като чрез нея те установяват своите финансови и технически показатели и мястото си сред стопанствата със същата специализация и размер.

7. Годишна статистика и изготвяне на статистически балансови таблици на основни земеделски култури и продукти

Основната цел на годишната статистика е да се публикуват обобщените данни за производството от земеделските култури и селскостопанските животни. Разработването на годишната статистика се осъществява на два етапа - предварителни данни към края на текущата календарна година и окончателни данни към второто тримесечие на следващата календарна година. Резултатите се обобщават в публикация и се представят на НСИ за изготвяне на национални и регионални икономически сметки. Въвеждането на годишната статистика започва през 2006 година.

8. Статистическо изучаване на работната сила

Отчитането на труда в България се осъществява като периодично наблюдение от отдела по агростатистика в рамките на анкетите за структурата и типологията на земеделските стопанства и пълните преброявания - раздел „Работна сила”. Организацията на наблюдението като елемент от организацията на структурните анкети се основава на същите методологични елементи относно извадката, въпросника, източниците на информация и т.н. Особеностите на отчитане са свързани с използването на показатели, които се прилагат в европейската статистика на труда в селското стопанство.

Основните елементи на европейската методология за отчитане на заетостта и труда - Target methodology for agricultural labour input (ALI) statistics²⁹, се прилагат в статистическата практика на България като държава - членка на ЕС. Информацията за работната сила в земеделието се представя чрез два основни показателя - **брой заети лица и отработено време**, измерено чрез **годишна работна единица (ГРЕ)**.

Отчитането на труда чрез годишната работна единица се обуславя от обстоятелството, че поради сезонния характер на земеделската работа голяма част от лицата не работят постоянно в стопанството, имат частична заетост в други отрасли, работят с ненормирано работно време и т.н. Поради това установяването на броя на

²⁹ Target methodology for agricultural labour input (ALI) statistics (Rev.1). Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2000.

заетите лица не е достатъчно точен критерий за състоянието на работната сила в аграрния сектор. Европейската мярка за работно време в земеделието (Annual work unit - AWU), или 1 ГРЕ, се равнява на броя на действително отработените часове от един платен работник в рамките на календарната година. Ако той не е точно определен, е препоръчително да се посочва 1 800 часа (225 работни дни по 8 часа). В България една годишна работна единица възлиза на 1 856 часа - при 232 работни дни и продължителност на работния ден 8 часа.

Отчитането на труда в практиката на отдела по агростатистика става по двата начина, като освен общо работната сила се установява и в други разрези: според отношението на лицето към стопанина - семейна и несемейна работна ръка, според вида на заетостта - единствена, основна и допълнителна заетост, и други. Получената информация дава възможност да се очертае социално-демографският профил на заетите лица и да се направи количествена и качествена характеристика на работната сила в селското стопанство.

Информация за броя на заетите лица в селското стопанство се събира и от НСИ в рамките на извадковото Наблюдение на работната сила. То се провежда чрез анкета на домакинствата от извадката и характеризира тяхното субективно мнение относно заетостта и нейните характеристики, независимо че има представителен характер на национално равнище. Именно поради това при отчитане на броя на заетите лица в сектора се установява разлика между данните от двете наблюдения.

9. Икономически сметки за селското стопанство

Системата от икономически сметки за селското стопанство е част от централната рамка на националните сметки и по своята същност представлява комплексна система от сметки и таблици, чрез които се представят данни за стопанската дейност в аграрния сектор във форма, подходяща за потребностите на икономическия анализ и за вземане на управленски решения. Европейската система от интегрирани икономически сметки (Economic Accounts for Agriculture - EAA) е създадена в отговор на специфичните нужди на Европейския съюз и определя понятията, дефинициите, счетоводните правила и общите класификации, които следва да се използват от държавите членки.

За разработването на икономическите сметки за селското стопанство се прилагат специфични правила и методи. Те се съставят въз основа на статистически данни от Националния статистически институт съгласно методиката на Евростат. Съдържат многостранна и подробна информация за извършената производствена дейност, за брутна и нетната добавена стойност, за доходите на заетите в земеделието и

осигуряват възможност за сравнителен анализ с другите сектори на икономиката. Чрез тях се обхваща целият стопански цикъл в аграрния сектор.

Отрасловите особености на селскостопанската дейност и преплитането на икономическите с биологическите и природните фактори на производствения процес в земеделието определят спецификата в съдържанието на основните категории, както и трудностите при разработването на икономическите сметки за селското стопанство и на Общата селскостопанска сметка. Независимо от това системата от икономически сметки осигурява систематичен, сравним и възможно най-пълен поглед върху стопанската дейност, което може да послужи за основа на анализи, прогнози и ефективно управление.

10. Статистически наблюдения на цените в селското стопанство

Тези наблюдения са в обхвата на Националния статистически институт и имат за обект цените на производител в селското стопанство и цените на средствата за производство, използвани в сектора. И двете изследвания са в съответствие с методологията на Евростат за статистика на цените в селското стопанство (Handbook for EU Agricultural Price Statistics). Чрез тях е постигната хармонизация в областта на цените в селското стопанство по отношение на използваните дефиниции и категории, начините за регистрация на цените, периодичността на провеждането, използваните номенклатури и други. Единици на наблюдението са стопански единици с икономическа дейност: Селско, горско и рибно стопанство, Преработваща промишленост, Търговия на едро със селскостопански суровини и живи животни, Търговия на едро със зърно, семена и фуражи, Търговия на едро с химични вещества и продукти; земеделски стопанства на домакинствата.

Наблюденията са тримесечни и годишни, като се публикуват и месечни данни. Сведенията се събират чрез попълване на въпросници от правните единици и чрез директно интервю, когато се анкетираат земеделските стопанства. Информацията от изследването се използва за попълване на базата данни на Евростат с информация за абсолютни селскостопански цени и ценови индекси на селскостопанските продукти; за оценка на брутната продукция в селското стопанство и като източник за дефлиране; сравнение между равнището на цените на изхода и цените на входа в селското стопанство; анализ на доходите в селското стопанство и т.н.

Заклучение

Съвременното състояние на аграрната статистика е логичен резултат и неизменна част от историческото развитие на статистическата теория и практика в България. Събраната чрез статистическите наблюдения информация позволява да се опознае миналото, да се оцени реалността и да се прогнозира бъдещото развитие на аграрния сектор.

Богатият емпиричен материал разкрива възможности за установяването на закономерностите в състоянието и динамиката на стопанисваната земя, разпределението и използването на работната сила, осигуреността със селскостопанска техника, т.е. на факторите, от които зависят продуктивността и ефективността на земеделското производство. Наличието на данни за моментни съвкупности за отделните показатели позволява използването на структурния и вариационния статистически анализ, което разширява обхвата на изследванията. Формирането на дълги динамични редове от периодни и моментни съвкупности е предпоставка за провеждане на анализ в динамика, като с подходящи статистически методи могат да се установят важни тенденции и да се разработят прогнози за развитието на аграрния сектор.

По отношение на организацията и провеждането на статистическите изследвания в селското стопанство (едни от най-мощните и тежки в организационно отношение независимо от обекта, обхвата и формата на провеждане) всяко следващо наблюдение бележи нов, по-висок етап в развитието на земеделската статистическа практика. Този извод се налага независимо от историческия период и от институцията, която ги осъществява, и е резултат от старателно проучени архивни документи, статии и статистически публикации за историята на земеделската статистика в България.

Производството на точна, навременна и надеждна агростатистическа информация е ключов фактор за доверието на европейските институции при предоставянето на помощи и субсидии за българските земеделски производители. Проведените статистически изследвания в условията на реално членство в Европейския съюз са оценени високо от Евростат по отношение на разработването на въпросниците и тестването им преди изследванията, формирането на извадките при представителните наблюдения, хармонизирането на данните от административни източници за статистически цели и т.н.

Очертава се тенденция на непрекъснато разширяване и обогатяване на обхвата на наблюденията, като се налага изводът, че настоящата институционална организация за събиране на първичната статистическа информация - Министерството на земеделието и храните в сътрудничество и координация с Националния статистически институт, е целесъобразна и ефективна. В съвременните условия на нарастваща

глобализация на икономическите процеси ролята и значението на земеделската статистическа информация непрекъснато се повишават, което налага единен подход при функционирането на отделните органи на Националната статистическа система.

В методологическо и методическо отношение може с удовлетвореност да се отбележи, че първостроителите на земеделската статистика в България, както и техните последователи, още в началото на XX век са очертали основните категории и понятия, съвкупности, единици и признаци, които по съдържание (а в някои случаи и като наименование) съответстват на използваните и днес. Земеделската статистика е откликвала много бързо, а често и изпреварващо на зараждащите се нови стопански отношения или трансформациите на съществуващи икономически реалности. Процесите на хармонизация на българската статистика с европейските стандарти през последните години осигуряват и утвърждават високо качество на земеделската статистическа информация, съответстващо на европейските стандарти.

Натрупаният опит и постиженията в теорията и практиката на статистическите наблюдения в селското стопанство са надеждна основа за успешно съчетаване на историческото наследство и съвременните изисквания на информационното общество. В това отношение сътрудничеството между различните органи на Националната статистическа система, институциите - потребители на статистическа информация, и научната общност може да осигури по-нататъшно методологическо усъвършенстване и ефективно функциониране на аграрната статистика.